Brunkulseventyret

Camilla Berner

Brunkulseventyret

Søby Brunkulslejer 30.05.2017

På et skilt står *Al færdsel langs kanten af brunkulslejet er livsfarligt. Politiet*. Og endvidere meddeles det på Naturstyrelsen hjemmeside: *Søby Brunkulslejer er et smukt og spændende område, men der er stadig risiko for skred. Faren er størst i nærheden af vand og der, hvor sandet har været gravet op og lagt tilbage. Nogle steder, hvor det løse sand bliver mættet med vand, mister det sin bærekraft og bliver til kviksand*.

Vi begiver os forsigtigt ud i terrænet med denne viden om, at vi bestemt ikke kan gå hvor som helst. Vi følges derfor med en guide, og vi er stærkt drevet af fascinationen af faremomentet i naturen, af vildskaben - i et stykke af en ellers ufarlig dansk natur. En gang var det et fladt hedelandskab, næringsfattigt og ufrugtbar. Ihærdige bønder fik dog med tiden bugt med heden, og de omdannede det til landbrugsland. For særlig ”landboflid” kunne man få et sølvbæger.

I starten af 2. verdenskrig stod Danmark pludselig uden kul og måtte se sig om efter andre leverandører. Ved en tilfældighed fandt man brunkul i området omkring Søby, syd for Herning, og det der siden er blevet kaldt det danske *brunkulseventyr*, tog form.

Planteindsamling BKL - ved rød sø - 30.05.2017

Vi står ved en af de røde søer i området. Det ser mærkeligt ud, og man fornemmer, at her er noget usædvanligt på færde. Omkring søen vokser hvad der ligner en almindelig dansk skov, med nåle- og løvtræer, og var det ikke for den røde sø, ville alt synes normalt. Søen er, som et stille ekko af noget, der kunne minde om en katastrofe fra en anden tid.Vores guide fortæller, at der er en kemisk forklaring på fænomenet, en proces som er igangsat af, at der er blevet gravet dybt ned og jordlag med svovl er blevet drænet. Det betyder, at der hverken kan leve fisk eller planter i vandet. Siv i vandkanten er tegn på forandring og lidt op af den nu græsklædte bred finder jeg den i dag sjældne plante Almindelig Ulvefod. Arten stammer helt tilbage fra den periode, hvor brunkullene blev dannet for ca. 15 mill. år siden. Førhen var Almindelig Ulvefod ret almindelig i Danmark, særligt i hedelandskabet. Tilbagegangen skyldes årtiers forandring i anvendelsen af heden, men nu hvor landskabet ikke dyrkes og mineringen har umuliggjort det at vende tilbage til landbrug, synes den at genfinde ro til at gro igen.

Finbladet Mangeløv *Dryopteris expansa*
Akeleje *Aquilegia*
Alm. Ulvefod *Lycopodium clavatum*
Glansbladet Hæg *Prunus serotina*
Alm. Røn *Sorbus aucuparia*
Lyse-siv *Juncus effusus*
Klitfyr *Pinus contorta*
Bægerlav-familien *Cladoniacea* - på pind

Planteindsamling BKL - Elmers hus/vejeboden - 30.05.2107

Vi kommer forbi et hus. Huset er forladt. Det er overladt til sin egen tid, som er beboerne gået, uden at ville have noget med sig. Indtraf katastrofen? Hvornår indtraf den egentlig? Var det dengang man opdyrkede heden eller var det, da man udvandt kul af jorden? Elmer var den sidste der boede i huset - derfor hedder huset i folkemunde *Elmers Hus*. Her boede Elmer sammen med sin hustru Ester og sammen passede de vægten, som vejede alle vogne, der kørte ud af området med kul. Få meter inde i skoven bag huset, er terrænet sunket mange meter. Vores guide fortæller os, at hullet er fra 1970'erne og det skyldes en sætning i undergrunden, hvor Elmer ville sætte pæle til en hønsegård. Da han bankede pæle i jorden, fik rystelserne sandet i undergrunden til at skride, og jorden forsvandt for øjnene af den chokerede hønsehusbygger. Han opgav at bygge hønsegården. Selv om det er mange år siden, er der intet, der tilskynder os til at gå ned i hullet.
Indenfor i huset er naturen langsomt begyndt at bryde ind, at nedbryde og at overtage det. En brombærgren har sneget sig ind, mos lyser op i det brune, en bregne gror i en bunke affald på gulvet. Udenfor i umiddelbar nærhed af huset er det først ved nærmere eftersyn, at man får øje på de mange spor af menneskehånd i det, der engang var en have; plantearter, som vidner om et levet liv. Arter, som den dag huset er væk, vil virke besynderlige at finde her ude på den jyske hede.

Spansk Klokkeskilla *Hyacinthoides hispanica*
Rhododendron (lys blomst) *Rhododendron*
Rhododendron (mørk blomst) *Rhododendron*
Vej-engelskgræs *Armeria maritima ssp. elongata*
Syren (lys småblomstret) *Syringa vulgaris*
Syren (mørk storblomstret) *Syringa vulgaris*
Guldregn *Laburnum anagyroides*
Liljekonval *Convallaria majalis*
Sibirisk Iris *Iris sibirica*
Akeleje *Aquilegia*
Kost-fuglemælk *Ornithogalum umbellatum*
Ungarsk Syren *Syringa josikaea*
Have-slangeurt *Persicaria bistorta*
Småbladet vintergrøn *Vinca minor*
Bægerlav-familien *Cladoniacea* - på pind

Planteindsamling BKL - Pinus contorta-skov

Vi er faret vild. Vores guide har overladt os til at færdes på egen hånd for en stund. Vi troede, vi kunne vejen, men contorta-skoven (Pinus contorta er latinsk for Klitfyr) er uendelig og ensartet - den står overalt her. Hvis der er forsøgt at lave en lille lysning i skoven, pibler det i bogstaveligste forstand frem med nye contorta-planter, den er selvsående og skygger stort set alt andet væk. Gyvel tager sig dog plads enkelte steder. Som den står der i sin gule pragt, er det svært at forstå, at den også skulle være en invasiv plage. Jeg er ikke helt sikker på, at vi har styr på rangordnen her. Bevidstheden om en jord der kan skride under os, eller en plante, der nærmest overtager stedet vi står, virker på en gang angstprovokerende og revitaliserende. Ødelægger vi naturen, regenererer den sig selv, upåagtet om arterne opfører sig invasivt eller ej. Naturens egen regenerering stemmer ikke altid overens med vores eget naturbillede og menneskelige selvforståelse? Og hvad er da en invasiv art? Er vi mennesker ikke også selv en invasiv art?

Gyvel *Cytisus scoparius*

Planteindsamling BKL - Baronens Hul, en brunkulsgrav - 30.05.2107

Da man ophørte med at grave efter kul i 1970, stoppede man også pumperne, som drænede området for vand. Grundvandet stod - og står stadig - højt i området og brunkulsgravene blev langsomt fyldt med både grund- og regnvand. De dannede store og nogen steder endog meget dybe søer, helt op til 25 meter. I det efterladte golde og hærgede landskab blev det hurtigt for farligt at færdes og dermed vanskeligt at tilplante, på grund af risikoen for skred ned i de tidligere brunkulsgrave. Kviksand opstod flere steder efterhånden som grundvandet mættede det løse sand. En del af plantagerne i området er plantet til, mens andre steder er der bare græs, lyng og selvsåede træer. En stor mængde Almindelig Stedmoderblomst står i en stor cirkel i det lave græs, hvor vi står og danner et næsten tæt blå-lilla tæppe. Guiden fortæller os, at her engang har stået et træ. Den lille plante er i nogen grad kalk-skyende og når der er mange af dem, indikerer det, at jorden er kalktrængende.

Fløjlsgræs *Holcus lanatus*
Rød Svingel *Festuca rubra*
Sand-star *Carex arenaria*
Mangeblomstret Frytle *Luzula multiflora*
Rødknæ *Rumex acetosella*
Alm. Røllike *Achillea millefolium*
Alm. Stedmoderblomst *Viola tricolor*
Kobberrose *Rosa glauca*
Alm. Kongepen *Hypochoeris radicata*
Klit-Høgeurt *Pilosella peleteriana*

Planteindsamling BKL - ved sandtipperne - 30.05.2017

Da brydningen af brunkul stoppede, efterlod det et landskab, der mindede mere om en ørken eller et månelandskab end en Jysk hede. Landskabet bestod af dybe grave og høje sandtipper. (Sandtipper er bunker af sand gravet væk, for at nå ned til brunkullene, nogle gange hele 30 meter under jorden.) Som det ser ud i dag, er sandtipperne et dragende syn, ukendt og mystisk. Det er ulig noget andet, man kender fra et dansk landskab. Men skal jeg se på det, som et katastrofelandskab eller et kulturlandskab? I kampen mod sandflugt og skred i terrænet viste Klitfyren sig som en af de få hårdføre arter, der kunne etablere sig under disse forhold, og den blev brugt mange steder. Uventet spredte den sig snart velvilligt og i sådan en grad, at Klitfyren nu er ved at overtage de sidste sandtipper, der er tilbage. Selv små skud er svære at få op med rødder. Siden har man fundet ud af, at en af grundene til at den etablerer sig så nemt i sandet, er fordi den lever et symbiotisk forhold med en lille svampe-organisme, der trives godt i sandet. De sidste sandtipper renholdes i dag af hensyn til det kulturminde de udgør, men det kræver ressourcer. Den ene ekstrem overtager den anden eller reelt er naturen blot i gang med sin egen regenerering. Vores guide fortæller, at hvis man ikke gør noget og bare lader stå til, vil klitfyren nok dække det hele i løbet af få år. De vil dog naturligt igen henfalde efter ca. 50 år. Og lader man dem være, vil de give tilstrækkelig skygge til jordbunden, til at planten ikke kan forynge eller så sig selv. Herefter kan andre arter komme til.
Brunkul er 10-25 mill. år gammelt plantemateriale. Man gravede det op over en periode på 30 år. Det ældste fund af en velbevaret menneskekrop i jorden er 12.000 år. Hvad er 50 år med ensartet fyrskov i det perspektiv..?

Klitfyr *Pinus contorta*
Smalbladet Kæruld *Eriophorum angustifolium*
Alm. Rug *Secale cereale*

Alle planter har en historie at berette, enten i deres biologi eller som en sociopolitisk indiaktor. Kærulden minder os om, at der er vand, der hvor man ikke umiddelbart tror der er vand. Og hvor der er vand på disse egne, er det klogt ikke at gå. Man ved aldrig. Jeg indsamlede de Kæruld, der stod tættest på vejen. Alm. Rug er sået ud som mad til vildtet. Der er store jagtinteresser i området. For at gøre jagt mulig i de ellers tætte fyrskove og skabe anden føde, som græs til dyrerne, er man nødt til at rydde træer og lave lysninger. Utilsigtet giver det den bivirkning, at Klitfyren får lys til at så sig selv igen og foryngelsesprocessen fastholdes således.

Planteindsamling BKL - to maskiner anvendt i brunkulsgravene - 30.05.2107

På vores vej gennem området kommer vi til et sted hvor lyngen gror i små øer. Udenom er bar jord, al vegetation er mejet ned og jorden fladt men råt jævnet. Der er spor fra en maskine med lavefødder af en vis størrelse. På sigt er det vist meningen, at hele arealet skal dækkes af lyng, men indtil videre er det alt muligt andet, der kommer op først. På en af "lyng-øerne" står to store efterladte rustne maskiner. De står i al deres mærkelighed nærmest majestæstisk i landskabet - og alligevel aparte. De minder de os om en anden tid, et andet landskab, en anden anvendelse af naturen.

Søby Brunkulslejer dækker et areal på 1650 hektar, og det anslås, at der er produceret omkring 50 mio. m³ brunkul i perioden fra 1940 – 1970, hvor produktionen blev endeligt indstillet. I dag findes der et museum, som viser livet i og omkring brunkulslejerne.

Jeg har taget to sølvbægere med mig ud i brunkulslejerne. I dem arrangerer jeg de indsamlede planter til buketter. Hver af dem har en inskription og på den ene står der: *4de Sølvbæger 1896. Til Husmand Anders Kristensen af Gludstad, Ejstrup Sogn, Vrads Herred, Aarhus Amt, for udvist landboflid*.

Fra 1804 - 1969 uddelte Det Kgl. danske Landhusholdningsselskab ialt 900 sølvbægere i tre forskellige størrelser som belønninger for *fortjenstfuld Virke til Landbooplysningens Fremme.* Og til at skabe *et større og bedre, et rigere og kønnere Danmark*.

Både de rustne maskiner, der står foran os, og sølvbægeret vidner om et forhold mellem mennesket og naturen, og vores evne til at finde en vej til overlevelse. I dag siger vi på bekostning af naturen, men dengang var det en sejr.

Agertidsel *Cirsium arvense*
Kærbregne *Thelypteris palustris*
Svaleurt *Chelidonium majus*
Rødknæ *Rumex acetosella*
Fløjlsgræs *Holcus lanatus*
Mangeblomstret Frytle *Luzula multiflora*
Gederams *Epilobium angustifolium*
Salomons Lysestage *Lepidium campestre*
Bølget Bunke *Deschampsia flexuosa*
Klæbrig Brandbæger *Senecio viscosus*
Spyd-Pil *Salix hastata*
Stenfrugt familien *Prunus*
Spansk Klokkeskilla *Hyacinthoides hispanica*

Planteindsamling BKL - Ørken-arboretet, haven 30.05.2017

Det blotte navn *Ørken-arboretet* får mig til at spidse ører. Sammenstillingen af *ørken* og *arboret*, som betyder ”samling af træer”, synes stærkt billedeskabende. Vi skal gå ret langt, for at nå derind - under ingen omstændigheder kunne vi selv have fundet det. Der er ingen afmærkede stier derind. Vi går på en højderyg i landskabet, det (som jeg med tiden har lært) er en sandtip mellem to søer. Vi går fra tæt Fyrskov ind blandt løvtræer. De er så ranglede og høje, at det er svært at afgøre, hvilke arter det er. Skovbunden er græsgrøn og behagelig. Her er ikke meget ørken over det nu, men det var der, dengang arboretet blev dannet.

I 1958 blev det besluttet ved lov, at man kun måtte grave efter kul, hvis man havde penge i banken til genetablering af landskabet. Forstbotaniker Syrach Larsen og hans assistent Georg Schlætzer ville gøre et eksperiment. I et område på ca. 20 ha i brunkulslejerne tilplantede de dette Ørkenarboret. Ørkenarboretet blev løbende tilplantet med omkring 500 forskellige plantearter fra forskellige dele af verden. Man anvendte arter, som man mente var egnede til at gro under ørkenlignende forhold. De to forstbotanikere hjemhentede selv mange af arterne fra store dele af verden. Ialt blev 8.422 forsøgsplanter sat i jorden, sammen med 42.000 læplanter. Langt størstedelen af de eksotiske træer er siden gået til, og kun få af de små skilte med deres navne står tilbage. Det har vist sig, at kun få idag kender arboretets historie og ingen har det fulde overblik over, hvilke arter der er tilbage eller hvor mange. Selv en fuld artsliste over hvad der blev plantet ud i 1959, er det ikke lykkedes mig at finde. At al den viden er gået tabt, er for så vidt i sig selv interessant. En flok vildfarne arter fra hele verden i fri udfoldelse. Det siges, at eksperimentet aldrig rigtig lykkedes, som man havde håbet. Syrach Larsen og hans assistent oplevede på nært hold et større skred i terrænet, og fra den dag kom de aldrig tilbage. Et andet jordskred umuliggjorde adgangen til arboretet, og således blev det glemt i adskillige år. Alligevel må et eller andet være lykkedes, for bevoksningen her er markant anderledes end andre steder. Særligt i det lille område, der hedder haven, hvor vi finder arter, der mere hører hjemme i forstadsbebyggelse end i en ørken. Blandt arterne er en Dværgmispel - mon det er den samme Cotoneaster, jeg finder i en artsliste fra 1968.

Dværgmispel *Cotoneaster*
Buket-Spirea *Spiraea x vanhouttei*
Weichseltræ *Prunus mahaleb*

Planteindsamling BKL - blå sø ved udsigtspunkt - 30.05.2017

Klokken er blevet ti om aftenen. Vores ben er ømme efter dagens vandring. Vi puster noget ved den høje opstigning til toppen af området højeste sandtip, som nu er groet fuld til af diverse velkendte plantearter. Herfra har man en storslået udsigt ud over det midtjydske landskab og ned til endnu et mærkeligt syn i området; en blå, måske nærmere tyrkisblå sø. I skumringslyset synes det næsten drømmeagtigt.Og måske også lidt surreelt ikke mindst med en lige så skrap grøn kornmark grænsende op til. Vi er højt oppe og alligevel gyser jeg ved tanken om hvor kold og dyb den sø må være. Det er forunderligt, hvad denne ret beset brutale udnyttelse af naturens ressourcer har bragt med sig af fænomener i landskabet. Udsigtspunktet er forsynet med et bord-bænkesæt, hvor man kan indtage sin medbragte mad - det er et udflugtsmål. Herfra får man en spektakulær naturoplevelse. Reelt ser vi ud over et katastrofelandskab, men i epilogen bliver fortællingen, at det er et kulturlandskab. Heroppe står vi på afstand, trygt og sikkert guidet hertil. Vi ser ud over og betragter en natur, som visse steder stadig er utilgængelig. Vi kan kun være en del af dette stykke land i følge med en guide. Her er naturen blevet farlig for mennesket igen, men buketterne synes også at sige, at naturen vil aldrig blive farlig for sig selv. Den skal nok finde sin vej, den regenererer - også på sin egen præmis. Vi begiver os tilbage ned af det, man for dansk standard godt kunne kalde et bjerg. Jeg kan mærke de mange kilometer i mine ben. Snart bliver det helt mørkt og havde jeg haft energien, ville jeg ikke længere kunne se hvilke blomster jeg plukker, så det er tid til at forlade området. Desuden er ulven set herude. Vi har været langt væk, som har vi været i et andet land, men om lidt vil landbrugslandet omslutte os igen, og vi være tilbage i det hjemmevante landskab.

Rynket Rose *Rosa rugosa*
Lancet-Vejbred *Plantago lanceolata*
Engriflet Hvidtjørn *Crataegus monogyna*
Bornholmsk Seljerøn *Sorbus intermedia*
Vild Kørvel *Anthriscus sylvestris*

© Camilla Berner 2017
TAK til Line Marie Thorsen, Skovfoged Hans Jensen, Museumsinspektør Brit Vestergaard, Camilla Brok, fotograf Kaare Viemose, Alice Lempel Søndergaard og Rønnebæksholm.
Sølvbægere venligst udlånt af Museum Midtjylland.
Projektet er støttet af **STATENS KUNSTFOND**

Sølvbægere uddelt af Det Kgl. danske Landhusholdningsselskab 1804-1969